

УДК 371.315. – 94(477)

Мисан В. О.

кандидат педагогічних наук, доцент,
Міжнародний економіко-гуманітарний
Університет імені С. Дем'янука (м. Рівне)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовані змістові принципи, що напрацьовані та відібрані українськими вченими для конструювання змісту шкільної історії. Обґрунтована система принципів як методологічних засад змісту шкільного курсу історії України, до якої увійшли: науковості, хронологічно-тематичний, віковий, соціоантропоцентричний, інтеграційний, територіально-краєзнавчий, полікультурності, багатоперспективності, аксіологічний.

Ключові слова: шкільна історія України, зміст шкільного курсу історії, принципи змісту: науковості, хронологічно-тематичний, віковий, соціоантропоцентричний, інтеграційний, територіально-краєзнавчий, полікультурності, багатоперспективності, аксіологічний.

Мысан В. А. Методологические основы содержания школьного курса истории Украины

В статье проанализированы принципы содержания, которые наработаны и отобраны украинскими учеными для конструирования содержания школьной истории. Обоснована система принципов как методологическая основа содержания школьного курса истории Украины, которая включает: научности, хронологическо-тематический, возрастной, социоантропоцентрический, интеграционный, тереториально-краеведческий, поликультурности, многоперспективности, аксиологический.

Ключевые слова: школьная история Украины, содержание школьного курса истории, принципы содержания: научности, хронологическо-тематический, возрастной, социоантропоцентрический, интеграционный, тереториально-краеведческий, поликультурности, многоперспективности, аксиологический.

Mysan V. O. Methodological principles of a content of the school course "History of Ukraine".

The article deals with one of the topical problems of modern historical didactics - methodological bases of the school history of Ukraine. The author has analyzed the substantive principles, elaborated and selected by the Ukrainian scientists, to form the content of school history. The system of principles as the methodological basis of the school course "History of Ukraine" is substantiated; it includes such principles as: scientific, chronologically-themed, time basis, social and anthropocentric, integration, territorial and local history principle, multiculturalism, multiprospectiveness, axiological.

Key words: school history of Ukraine, the content of school history course, the content principles: scientific, chronologically-themed, time basis, social and anthropocentric, integration, territorial and local history principle, multiculturalism, multiprospectiveness, axiological.

Постановка проблеми. Відомо, що одним із важливих компонентів навчання історії був і залишається зміст. Зміст шкільної історії варто розглядати як навчальний матеріал, що конструюється перш за допомогою спеціальних вимог – *принципів*, які впливають на відбір історичних фактів (основних і допоміжних) та їх інтерпретації. Незважаючи на те, що шкільна історична освіта у незалежній Україні функціонує більше двадцяти років, однак процес її змін і найрізноманітніших трансформацій не зупинявся і очевидно триватиме ще довго. Однією з причин такого явища, як на наш погляд, є невизначеність у методологічних засадах змісту, їх обґрунтуванні та систематизації. Це дозволяє укладачам державних стандартів та навчальних програм конструювати зміст на власний розсуд, час від часу змінювати його і здійснювати з ним різні маніпуляції. Щоб хоч якось обмежити це свавілля варто визначити та обґрунтувати доцільність базових принципів змісту сучасної шкільної історії. Отже, актуальність проблеми є очевидною і її часткове вирішення поверне нас на шлях наукового обґрунтування одного із важливих компонентів, що став предметом дискусій і навіть "баталій" політиків, які досить активно долучаються до полеміки навколо змісту шкільної історії і прагнуть дати відповідь суспільству на запитання – що повинна вивчати з історії сучасна молодь. Спробуємо і ми долучитися до вирішення цієї наукової проблеми і визначити перелік принципів змісту шкільної історії.

Аналіз актуальних досліджень. Методологічні засади змісту шкільної історії як науково-педагогічна категорія на сьогоднішній день ще не стали предметом ґрунтовного дослідження. Однак, це не означає, що до них відсутній будь-який інтерес у наукових колах і вони залишились у закутках історичної дидактики таким собі неосвоєним і не дослідженим інформаційним пластом. Доцільність будь-яких принципів як вихідних положень теоретично обґрунтовується. Цьому обґрунтуванню можуть передувати дискусії, обговорення, що ведуть до прийняття рішень (домовленостей). Останні фіксуються у формі вихідних положень (вимог) у нормативних документах. Такими нормативними документами для шкільної історичної освіти є *концепції, державні стандарти, навчальні програми*. Аналіз вищезгаданих документів, що розроблялися упродовж 1993 – 2012 рр., дозволяє зробити висновок про те, що у жодному з них не було повноцінного обґрунтування

принципів змісту шкільної історії. У перших концепціях, програмах та державних стандартах шкільної історичної освіти, що з'явилися упродовж 1992 – 1997 років, така педагогічна категорія взагалі не виділялася. Натомість укладачі цих документів оперували дещо іншим категоріальним апаратом: "принципи побудови шкільної історичної освіти" [5, с. 4 – 5; 3, с. 17], у контексті яких згадувалися і поодинокі принципи конструювання змісту – "єдності цивілізаційного, культурологічного і формаційного підходів у моделюванні змісту історичного матеріалу" [5, с. 5]. У наступні роки (1998 – 2005) видрукувано декілька редакцій удосконалених програм (1998 р., 2001 р.) та прийнято нові програми для 12-річної школи (2005 р.). Однак, жодна із них не оперувала таким поняттям як "принципи змісту історії". Натомість у програмах 2005 р. з'явилися такі категорії як "підходи" і "цінності": "Зміст навчального історичного матеріалу побудований на основі синтезу культурологічного, цивілізаційного та соціоантропоцентричного підходів у контексті всесвітньої та європейської історії. ... Методологія відбору змісту програмного матеріалу базується на системі таких загальних і громадянських цінностей українського суспільства як гуманізм, Батьківщина, самовизначення, права і свободи людини, держава, громадянин, людина, сім'я тощо"[2, с. 3].

Уперше поняття "принципи змісту історії" почали використовувати у текстах концепцій історичної освіти, що друкувалися упродовж 2001 – 2004 років. Так О. Удод один із перших подав досить великий перелік змістових принципів: *науковості, конкретно-історичного підходу, гуманізації та особистої орієнтації, органічного поєднання національних і загальнолюдських елементів, світського характеру історичної освіти, системності, комплексності, міжпредметної та міжкурсової інтегрованості, культуровідповідності, аксіологічного, альтернативно-проблемного підходу, генералізації навчального матеріалу, демократизації* [8, с.47]. Зауважимо, що частина запропонованих принципів не стосувалася безпосередньо конструювання змісту. Аналогічне поєднання принципів змісту і принципів історичної освіти, до яких додано ще і принципи навчання і виховання, зустрічаємо в інших проектах концепцій. О. Малій, П. Мороз, Т. Чубукова виділили категорію "принципи відбору змісту шкільної історичної освіти", до якої увійшли: *науковість, історизм, принцип доступності і зростаючої трудності, особистісно орієнтована спрямованість навчального процесу, принцип системності, послідовності і наступності, розвиток пізнавальних здібностей та навичок самостійної роботи з історичною інформацією, деполітизації, принцип єдності навчання і виховання, гуманізація та демократизація системи викладання історії, принцип варіативності та диференціації історичної освіти, принцип толерантності, принцип культуровідповідності та національної спрямованості, принцип соціальної ефективності, принцип пріоритету розвивальної функції навчання* [6, с. 73 - 75]. Лише О. Пометун та Л. Калініна досить чітко і аргументовано подали перелік, хоча й не повний, принципів змісту історичної освіти: *соціоантропоцентричності, гуманізації, інтегрування, полі- та інтеркультурності, цілісності, системності, альтернативності* [7, с. 80]. Вони запропонували ще одну категорію – принципи організації змісту: *синхронний, лінійний, концентричний* [7, с. 80]. Жодну із концепцій не затвердили, тому обґрунтування принципів змісту залишилися на папері.

До характеристики і виокремлення "змістових принципів" як вимог історичної та педагогічної наук українські вчені повернулися у 2007 – 2009 роках. Провідні історики ініціювали обговорення шкільних підручників, у результаті якого групою науковців на чолі з Н. Яковенко розроблені проекти концепції та програми викладання історії України в школі [4; 9]. У проекті концепції виокремленні та розтлумачені у другому розділі змістові принципи: *загальнонауковий, конкретно-історичний, альтернативно-проблемний, генералізуючий, системний, аксіологічний, полікультурний, світський* [4, с. 10 - 11]. Дещо дивним, як на наш погляд, у цій концепції виглядає третій розділ "Зміст курсів історії: загальні засади", оскільки у ньому також йдеться про окремі змістові принципи, які не увійшли до вже згаданого переліку: *принцип антропологізації, територіальний* [4, с. 12 - 13].

Принципи змісту історії не стали предметом дослідження сучасних науковців, які працюють у галузі історичної дидактики. Упродовж 1996 – 2012 років на сторінках науково-методичних часописів "Історія в школах України", "Історія в сучасній школі", "Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання" час від часу порушувалася проблема методологічних засад змісту шкільної історії. Свої міркування щодо структурування змісту та його складових, принципів відбору матеріалу за роками навчання та курсами висловлювали В. Власов, Л. Калініна, В. Мисан, В. Огнев'юк, О. Пометун, М. Романенко, Є. Смотрицький, С. Терно, О. Удод, Г. Фрейман, Г. Швидько та ін. Однак, вищезгадані науковці або звертали увагу на саму проблему, або ж обґрунтовували доцільність лише окремих принципів: аксіологічного, полікультурного, краєзнавчого тощо. Не розглядалася вищезгадана проблема у фундаментальних дослідженнях. Так у монографії К. Баханова "Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти", що вийшла друком у 2005 р., є розділи, присвячені змісту шкільної історії [1]. Однак змістових принципів автор монографії не аналізує. Здійснений аналіз історіографії проблеми лише посилює її актуальність і спонукає до подальших досліджень.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати необхідність такого компоненту як принципи змісту шкільного курсу історії України та укласти їх перелік.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто звернути увагу на той факт, що сучасні дослідники повноцінно не оперують таким поняттям як "принципи змісту". У науковій та навчально-методичній літературі

досить часто зустрічаються "принципи історичної освіти", "принципи навчання історії", "принципи виховання". Як вже згадувалося раніше, зміст шкільної історії визначають методологічні засади, або як прийнято їх називати – *принципи*. Під принципами варто розуміти певну систему вимог, обов'язкових положень. *Принципи навчання* – основні вихідні положення теорії навчання. *Принципи виховання* – вихідні положення, що впливають із закономірностей виховання й визначають загальне спрямування виховного процесу, основні вимоги до його змісту, методики й організації.

Принципи змісту (змістові принципи) – система вимог (положень), щодо конструювання (моделювання) одного із обов'язкових елементів процесу навчання. Цим обов'язковим елементом (компонентом) був і залишається **зміст** шкільної історії (навчальний матеріал), без якого унеможлиблюється сам процес навчання. Важливість змісту не потребує додаткових обґрунтувань. Зміст одночасно виступає предметом і засобом навчання. Його появі передують розробка певної системи вимог і дотримання їх на етапі конструювання шкільних історичних курсів. Що ж безпосередньо впливає на цю систему вимог? Ми виходимо з того, що зміст є одним із компонентів процесу навчання історії, системою історичної інформації (окремими масивом знань) і чітко структурований на рівні основних елементів: фактів та теорії. Належність змісту до процесу навчання автоматично пов'язує його з метою, завданнями, пріоритетами, функціями навчального процесу та освітньою системою в цілому. Наприклад, якщо мета навчання історії передбачає сформувати у молоді науковий світогляд, то одним із змістових принципів обов'язково повинен бути *принцип науковості*. Якщо ми прагнемо показати минувшину як спільний результат діяльності етнічних груп, народів, яким притаманна певна культура, то у конструюванні змісту історії варто врахувати *принцип полікультурності*. Отже, принципи як методологічна основа (вихідні засади) самі по собі не виникають. Вони обумовлені вищезгаданими складовими, можуть змінюватися, доповнюватися залежно від тих трансформацій, що відбуваються у суспільстві, освітній системі тощо. Принципи можуть носити і декларативний характер, оскільки їх поява обумовлена і суб'єктивним чинником. Їх завжди хтось створює. Проголосити і написати можна будь-що. Інша справа, наскільки це відповідає дійсності і чи дотримуємося встановленого. Не будемо відкидати і того, що хтось завжди визначатиме (декларуватиме, створюватиме, проголошуватиме) принципи. І тут завжди існуватиме спокуса впливу щось змінити, доповнити. Належність укладачів програм, розробників державних стандартів до тієї або іншої політичної партії, сповідування окремих світоглядних постулатів так або інакше не позбавить впливу на формулювання мети, завдань, визначення принципів. Цілком ймовірно, що положення матимуть ідеологічне забарвлення на кшталт: "формування марксистсько-ленінського світогляду як єдино правильного", "атеїстична спрямованість змісту історії" тощо. Отже, враховуючи мету, завдання, спрямованість сучасного навчання історії можемо виділити такі методологічні засади (базові принципи) змісту шкільної історичної освіти.

Принцип науковості. Цей принцип передбачає відбір основних і другорядних фактів з дотриманням наукового підходу і врахуванням останніх досягнень вітчизняної, європейської та світової історичної науки. За допомогою цього принципу здійснюється своєрідне фільтрування історичних знань : те, що застаріло замінюється на нове, відкрите, перевірене методами наукового дослідження. Принцип науковості передбачає елементарне ознайомлення з науковими теоріями, концепціями, напрямками історичних досліджень, малодослідженими проблемами, щоб сформувати уявлення про історію як галузь, що знаходиться у постійному пошуку, якій притаманні зміни, боротьба ідей, шкіл, відкриття тощо. Він забезпечує формування наукового світогляду, який визначений пріоритетним у вітчизняній системі освіти.

Хронологічно-тематичний принцип. Зміст шкільного курсу історії України укладається згідно хронологічно-тематичного принципу. Це означає, що для конструювання змісту використовується прогресивна хронологія (зростаюча) – всі події висвітлюються від найдавніших часів до сьогодення. Окрім того, структурування навчального матеріалу здійснюється за темами, що присвячені окремим подіям, явищам, процесам, історичним діячам, періодам, етапам тощо. Тематична подача навчального матеріалу та його форми можуть бути різними. Вони залежатимуть від кількості годин, що передбачені на його вивчення і відповідно - обсягів запропонованого матеріалу, важливості його у розкритті окремих проблем та у подальшому вивченні інших тем.

Віковий принцип (віковідповідності). Оскільки структура шкільної історичної освіти прив'язана до років навчання, то одним із важливих чинників, що впливатиме на зміст, буде віковий. Історію вивчають у 5 – 11 класах учні 11 – 17 років. Психофізичні можливості кожної вікової групи різні. Це відповідно впливатиме на сприйняття, розуміння, запам'ятовування, відтворення як самого змісту так і процесів, що стосуються формування уявлень, вироблення умінь і навичок. Принцип віковідповідності передбачає врахування вимог психолого-педагогічної науки щодо особливостей розвитку кожної категорії школярів і їх психофізичних можливостей. Розробники концепцій і державних стандартів, укладачі програм та автори підручників повинні зважати на цей принцип, оскільки від нього залежить організація навчання і мотиваційна складова.

Соціоантропоцентричний принцип. Пізнання історичного процесу можливе лише за умови ознайомлення з розвитком суспільства і людини, яка його творила, змінювала і змінювалася сама. Ми виходимо з того, що люди самостійно творять власну історію (під дією різних чинників, одні з яких виникають внаслідок людської діяльності, інші – природні сили), формують те суспільне буття, яке відповідає їх розвитку. Люди

можуть враховувати досвід попередніх поколінь або ігнорувати його. Вони здатні висувати з поміж себе окремих лідерів, підтримувати їх, йти за ними і навпаки – засуджувати, критикувати, усувати тощо. Принцип соціоантропоцентричності передбачає суб'єктно-суб'єктне пізнання історичного процесу і пов'язаний з досягненням мети буття взагалі та самобуття.

Інтеграційний принци. Принцип інтегрування має безпосереднє відношення до змісту шкільної історії, оскільки остання постає як сума знань різних галузей. З одного боку історія як наука має свої галузі знань, що формують внутрішньо-предметні зв'язки, а з іншого – вона співіснує за рахунок зв'язків з іншими науковими сферами, що веде до появи міжпредметних або міждисциплінарних зв'язків. Історичне знання, що складає основу змісту, варто розглядати як інтегроване.

Територіально-краєзнавчий принцип. Історію будь-якого народу, країни ми завжди розглядаємо як історію заселення, проживання, формування, що пов'язана із певною територією. Історичні факти (події, явища, процеси) окрім суб'єктно-суб'єктних та часових ознак мають і просторові. Всі події чітко прив'язані до якоїсь території. Історію України варто розглядати як історію її територій і територій (регіонів). Осягнення української історії у такий спосіб дозволяє нам говорити про історико-географічні території, етнічні регіони, територіально-культурні осередки, економічні, політичні, наукові центри тощо. Територіально-краєзнавчий принцип дозволяє формувати просторові уявлення.

Принцип полікультурності. Що слід розуміти під полікультурністю? *Полікультурний (багатокультурний)* – стан, що притаманний поліетнічним державам, який досягається завдяки підтримці та всебічного розвитку різних культур, визнання цінності цих культур іншими. Полікультурність виступає як своєрідна культурна мозаїка, де загальна "картина" складається завдяки внеску інших. Полікультурність – своєрідна єдність у різноманітності і окремішності у цілісності. У полікультурному контексті історія України постає перед нами не монокультурною, історією лише одного етносу – українців, а багатокультурною – історією всіх тих етнічних груп, що у силу різних обставин опинилися на українських теренах і залишили по собі пам'ять. Полікультурність є не лише засобом (формою), але і методом. Окремі науковці цей принцип репрезентують як полі- та інтеркультурність, маючи на увазі розкриття духовної та культурної спадщини, історико-культурних традицій цивілізацій, їх розвитку, взаємозбагачення, показ різноманітності та багатомірності культурного простору минулого та сучасності [7, с. 80].

Принцип багатоперспективності. Ряд дослідників цей принцип ототожнюють з *альтернативним* або *альтернативно-проблемним*, маючи на увазі використання різноманітних джерел історичної інформації та співставлення різних поглядів, оцінок на історичні події, явища, процеси тощо [4; 7]. Зміст шкільної історії конструюється за допомогою різних інформаційних джерел. Це можуть бути первинні, вторинні або комбіновані джерела інформації, текстові, візуальні тощо. Окрім того у змісті використовують найрізноманітніші трактування та версії історичного процесу. Навчання історії покликане формувати різні ставлення, оцінки, спонукати до порівняння різної інформації, пошуку у ній спільного і відмінного. Багатоперспективність в історичному пізнанні виступає одночасно в кількох іпостасях. Вона є історичним методом і засобом, за допомогою якого формуються історичні знання.

Аксіологічний (ціннісний) принцип. Історичний зміст покликаний формувати загальнолюдські морально-етичні цінності. Це можливо насамперед лише тоді, коли зміст виступатиме як джерело цих цінностей. З іншого боку, формуючи цінності, зміст повинен спонукати до вироблення власної системи оцінювання фактів-подій, фактів-явищ, фактів-процесів. Оцінюванню підлягають також історичні постаті, їх вчинки, рішення, результати людської життєдіяльності тощо.

Висновки. Отже, обґрунтувавши важливість змістових принципів шкільного курсу історії України як системи вимог (положень) щодо конструювання (моделювання) одного із обов'язкових елементів процесу навчання, пропонуємо до переліку методологічних засад включити такі принципи: аксіологічний, багатоперспективності, інтеграційний, віковий, науковості, полікультурності, соціоантропоцентричний, територіально-краєзнавчий, хронологічно-тематичний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти : Монографія / К. О. Баханов. – Донецьк : ТОВ "Юго-Восток Лтд", 2005. – 384 с.
2. Історія України. Всесвітня історія : програми для загальноосвітніх навчальних закладів : 5 – 12 класи. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 142 с.
3. Концепція безперервної історичної світи в Україні : проект // Інформаційний збірник міністерства освіти України. – 1995. - № 8. – С. 10 – 24.
4. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект) : матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред. Н. Яковенко, Л. Ведмідь. – К. : "Стилос", 2009. – 126 с.
5. Концепція шкільної історичної освіти України : проект. – К., 1993. – 9 с.
6. Малій О. Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи / О. Малій, П. Мороз, Т. Чубукова // Концептуальні засади середньої історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ, 2007. – С. 71 – 78.
7. Пометун О. Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої школи (Проект) /О. Пометун, Л. Калініна // Концептуальні засади середньої історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ, 2007. – С. 79 – 81.

8. Удод О. Концепція історичної освіти. Середня загальноосвітня 12-річна школа / О. Удод // Концептуальні засади середньої історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ, 2007. – С. 45 – 48.

9. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 128 с.

УДК 947.7 +378.4

Плавуцька-Луценко Я.Ю.
Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – на початку XX ст.

У статті здійснений огляд бібліографічних джерел, що висвітлюють процес розвитку освіти на українських землях у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історія освіти в Україні.

Плавуцька-Луценко Я.Ю. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - начале XX ст.

В статье осуществлен обзор библиографических источников, освещающих процесс развития образования на украинских землях во второй половине XIX - начале XX ст.

Ключевые слова: история образования в Украине.

Plavutskaya Y. BIBLIOGRAPHIC REVIEW of FORMATION AND DEVELOPMENT of EDUCATION in THE UKRAINIAN LANDS IN the SECOND HALF of the XIX - beginning of XX century.

The article is devoted to the review of bibliographic sources, covering the process of the development of education in the Ukrainian lands in the second half of the XIX - beginning of XX century.

Key words: history of education in Ukraine.

Дослідженням освітніх процесів в Україні в другій половині XIX ст. почали займатися ще наприкінці XIX – початку XX ст. Ці дослідження здійснювалися у контексті історичного розвитку і мали суто констатуючий характер.

В останні роки, коли почалося переосмислення історичних та культурно-національних процесів, в Україні з'явилися розвідки, у яких автори намагаються дати об'єктивну оцінку суспільним явищам, що відбувались у період боротьби за національну школу. Зокрема, серед них колективні навчальні посібники: "Нариси історії шкільництва", "Історія педагогіки в Україні", "Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах" [1]. В них на основі документальних матеріалів зроблено спробу простежити основні віхи зародження й розвитку просвітницького руху в Україні як передумови розвитку освіти та культури, а також реабілітувати тих людей, які своєю подвижницькою працею сприяли національному поступу.

Історико-педагогічна наука збагатилася рядом важливих досліджень (М.Антонець, А.Бондар, М.Євтух, В.Майборода, М.Ярмаченко). З'явилось ряд дисертаційних робіт, присвячених розвитку освіти в Україні досліджуваного періоду. Це, зокрема, дисертації Л.Д.Березівської "Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств"[2], М.С.Поліщук "Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в другій половині XIX ст."[3], Стоян Т.А. "Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст."[4], Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.)[5], Побірченко Н.С. "Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)"[6], Сухенко Т.В. "Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.)"[7], Тронько Т.В. "Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в наддніпрянській Україні другої половини XIX століття"[8], Коваленко О.А. "Педагогічна діяльність наукових товариств слобожанщини другої половини XIX століття"[9], Півоваров О.В. "Становлення і розвиток світської середньої освіти на лівобережжі та слобожанщині (друга половина XIX – перша третина XX ст.)" [10], Поточни Єжи. "Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867-1918)" [11], Мармазова О.І. "Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)" [12], Терських Л.О. "Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на донеччині в кінці XIX – початку XX століття"[13], Джаман Т.В. "Розвиток народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.)" [14]. Змістовним науково-педагогічним доробком є монографія Л.Вовк "Історія освіти дорослих в Україні" [15].

Проблемі історичного розвитку школи, освіти та педагогічної думки в Закарпатті присвячена дисертаційна робота В.В.Росули[16]. Автор досліджує діяльність видатних педагогів та культурно-освітніх діячів Закарпаття, їх роль у становленні демократичної системи освіти, педагогічної думки та духовного збагачення народу упродовж майже двох минулих століть.